

Наталія Солонська

ГРИГОРІЙ СКОВОРОДА

Використано фотографії з книжкової виставки в ЦНБ «Григорій Сковорода», приуроченої до 200-річчя з дня смерті філософа.

Автор на основі вивчення кола читання Григорія Сковорода, що є самостійним дослідженням, робить спробу показати творчу лабораторію мислителя, однією з надзвичайно важливих складових якої є книга, узагальнити висловлювання філософа щодо книг.

Думкою про свободу (de Libertate) пройнята вся творчість видатного українського філософа Григорія Сковорода (1722 - 1794). Він належить до когорти тих мислителів, яким вдалося створити свою філософію. Григорій Савич дав світові свою неповторну оригінальну сквородинську філософію. Він появився на світ* за два роки до того, як гетьман України Павло Полуботок помер у Петропавлівській фортеці.

Правобережжя України страждало від утисків поляків, південь - від турецько-татарських набігів. Запорозька Січ, Слобожанщина і Гетьманщина були складовими частинами Росії.

«А козаків далі посилено великими партіями на далекі роботи, де вони гинули, як мухи, від тяжкої і непривичної роботи, від незвичайного повітря і страви», - наголошував Михайло Грушевський в «Ілюстрованій історії України». «І далі нищилося козацтво всякими роботами»... «Страшенна руїна нависла над Україною і люди вже не знали звідки сподіватися рятунку». (Там само).

* З цього роду по материнській лінії походив видатний філософ Володимир Соловйов.

© Солонська Наталія Григорівна, Київ, 1995

Г.Сковорода. З картини невідомого художника

Зміцнювалися пута кріпацтва. Зростала розкіш козацької знаті. А родина Сковорода на цьому тлі виглядала зовсім бідно. Зрозуміло, що малий Григорій не міг не відчувати тої явної відмінності.

«Нові великоруські правителі, - підкреслював М. Грушевський, - не приносили ніякого порядку ані полекші народів, навпаки, ще більше кривд, насильства і всякого обтяження народів прибувало, і всі жалували, що нема кому за народ, за Україну стати - нема голови, нема гетьмана»*.

Григорію минуло лише дев'ять років, коли померла найдорожча йому людина - батько, що надзвичайно вплинуло на його характер, долю, духовний світ. Він замкнувся, став майже відлюдьком.

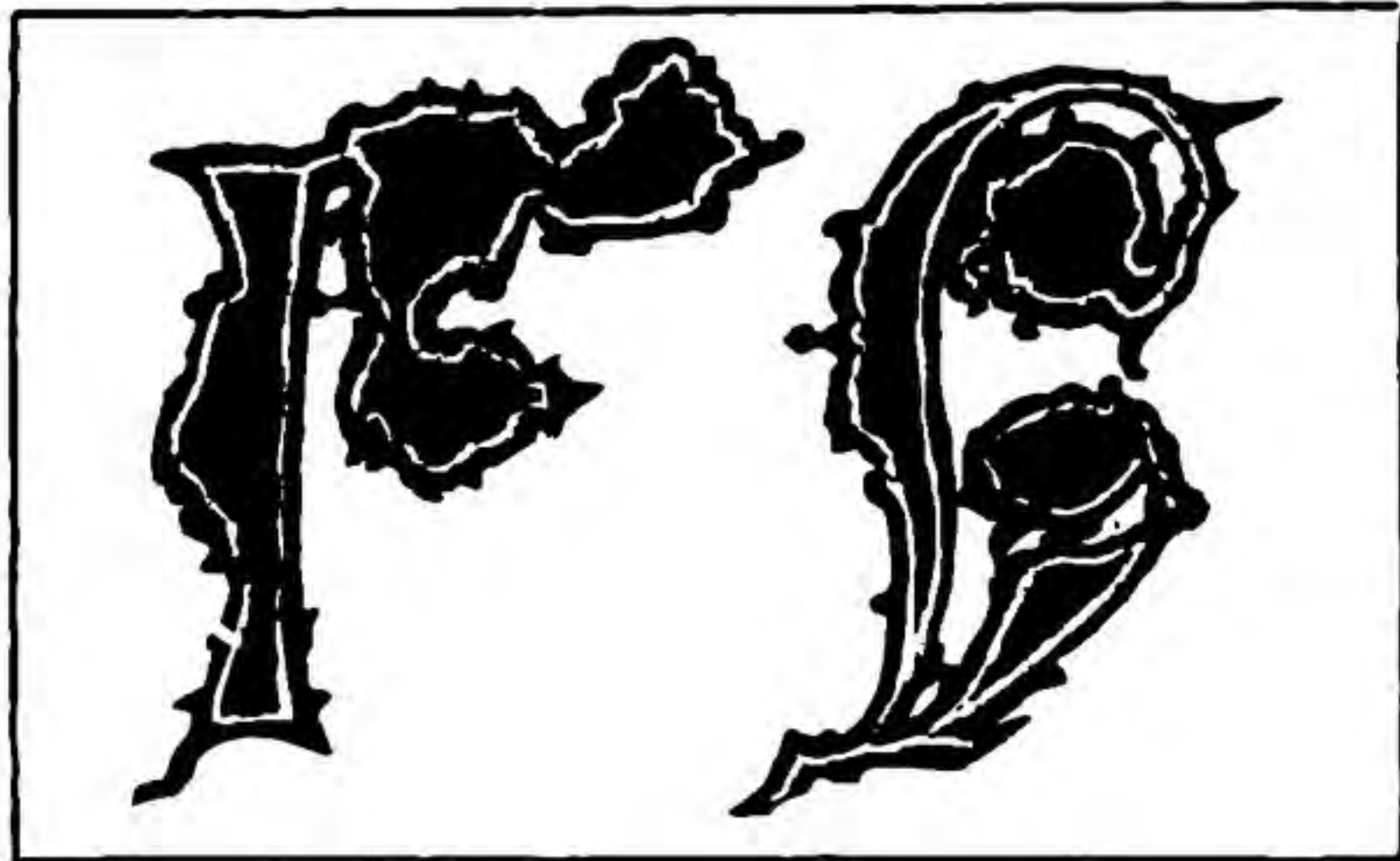
Народжений хоч і не маєтним, але вільним, Сковорода прагнув незалежності і в особистому житті, і в творчості. Його ідеї теж були вільнолюбними і мали підтримувати в оточуючих бажання свободи.

Безперечний інтерес для дослідників становлять витoki творчості Сковорода, процес формування його особистості. Важливе місце в цьому посідають книги, коло читання. Григорій Савич був глибоко освіченою людиною. Досконало володів багатьма мовами, ґрунтовно знав римську філософію і літературу. За інтелектом набагато випереджав свій час. Через це був приречений на самотність і нерозуміння суспільства. Не можна сказати, що він не тягнувся до людей чи не прагнув дружби. Втім, єдиним другом, порадником і певним віддзеркаленням його внутрішнього світу, були, на нашу думку, книги. З книгою і тільки з нею був він самим собою, адже

* Подано за сучасним правописом.

людина читає тільки те, що дає їй насолоду, духовно збагачує. Йому, як і Аврелію Августинові, хтось ніби казав: «Візьми і читай» (Сповідь. Кн. 8. XII, 29).

«Яка користь читати многі книги і бути беззаконним? - писав він в «Убогому Жайворонку». - Єдину

книгу, і досить. Роздивися на світ цей. Глянь на рід людський. Він же єсть книга, книга ж чорна, що містить біди всякого рода, як хвилі, що постають безперестанно на морі. Читай її. Завжди і повчайся...» Філософ підказував нам хід своїх думок, давав поштовх до розгадки суті свого життя.

Однією з перших його книг, найімовірніше, був «Часослов», який вивчався тоді в школі. В 16 років (за іншими джерелами в 12) перед юнаком відкрилися двері Києво-Могилянської академії, а водночас і її

духовні скарби. Відомо, що цей заклад у 1837 р. було перетворено на Духовну академію. Певна частина фонду її бібліотеки зберігається нині в ЦНБ ім. В.Вернадського. Отож, безперечно, там чимало книжок, яких торкалася рука Сковорода, які він читав. Символічно, що книгозбірня в академії розміщувалася над трапезною. Духовне вище і за хліб насущний.

«Одне мені тільки близьке, вигукну я: о школо, о книги!» - узагальнить Сковорода пізніше.

Ідеї молодого Сковорода формувалися на кращих зразках античної літератури, яка надихала його все життя. В античності вбачав ідеал духовності, краси, витонченості. Хоча «світські книжки безсумнівно сповнені всякої корисності та краси», «найправильнішим я вважаю здобути друзів мертвих, тобто священні книги», - признавався він.

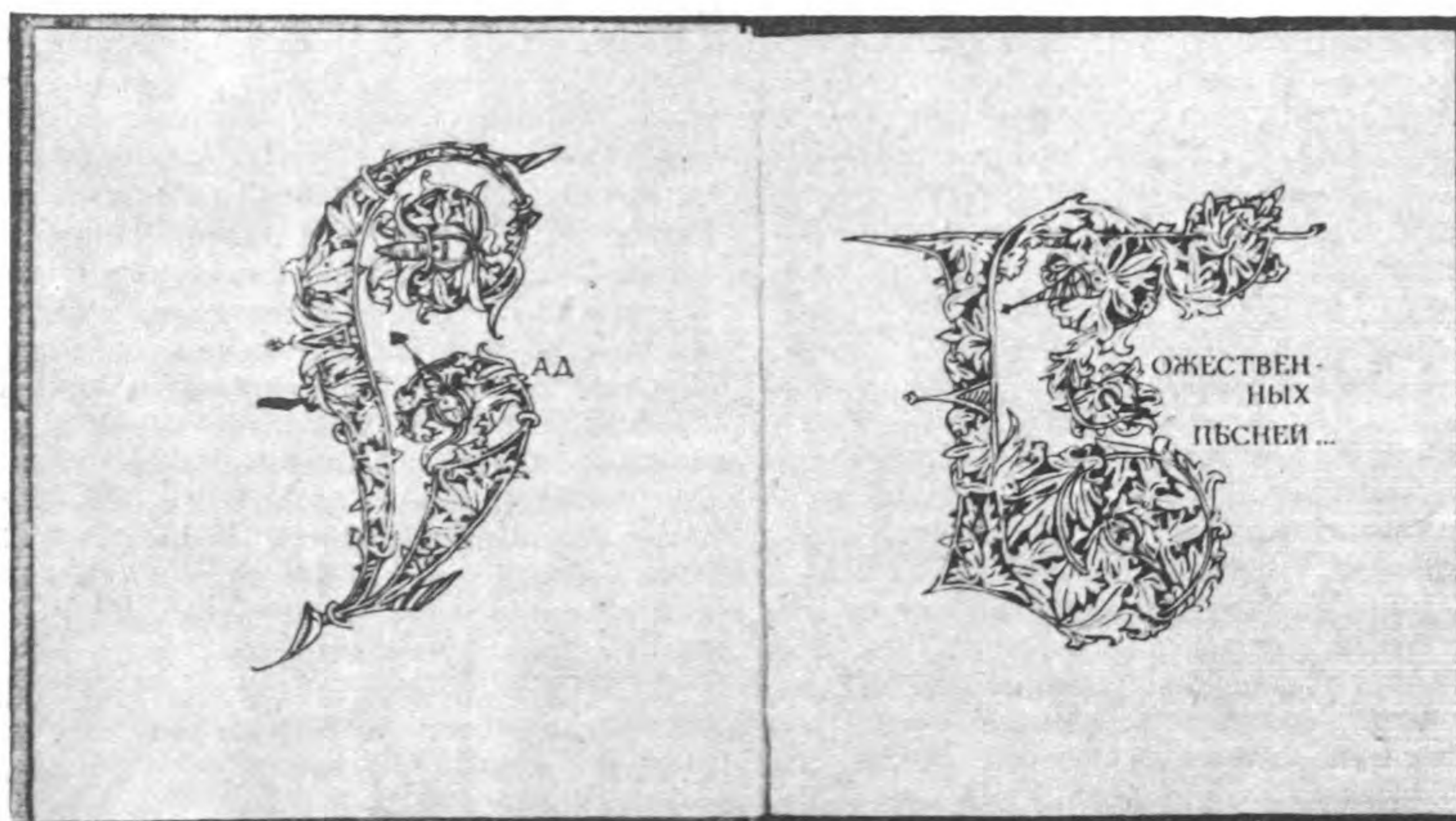
Досконало вивчав Сковорода збірки емблем і символів, якими пройнята його філософія. Особливо вразив його образний світ «Іфіки-ієрополітики» (1712). Він навіть перемальовував деякі символи (на сторінках рукописів залишилися 16 зображень). «У цих природобленнях, - підкреслював Д.Чижевський, - Сковорода йде за улюбленими в XVI - XVIII вв. на Заході і на Україні збірниками «емблем» (Alciatus, Camerarius, Yaepus, Boschius тощо)». Перебуваючи в Петербурзі на службі в імператриці Єлисавети як співак придворної капели, він знайомиться з книгою «Symbola et emblemata selecta» (збічник емблем та символів). Безперечно, знав «Євхаристіріон» (панегірик в образах давньогрецької міфології)). Пізніше свого «Наркіса» він теж запозичить з грецької міфології.

Як гадається, глибокий вплив справив на нього Сократ. «Скоріше він (Сковорода. - Н.С.) український «досократик», - зауважував Дмитро Чижевський. З роками образ грецького мудреця не потьмянів, а навпаки, став неперевершеною висотою. Переосмислюючи життя титана людської думки, Сковорода, по суті, взяв його за взірць.

Сократ письмово не оформлював своїх концепцій, а Сковорода хоч і фіксував (листи до друзів, літературні

твори), видавати їх не прагнув, а передавав близьким людям на збереження. Попри таку форму поширення, його праці були надзвичайно популярні серед різних верств населення. І це явище можна порівняти хіба що з популярністю творів знаменитого Вергілія, твори якого теж переписувалися в народі від руки і були відомі ледь не в кожному домі.

І якщо діалектика Сократа за формою є іронія і майевтика, то філософія Сковороди, його творчість

пройняті, часом, м'яким з відтінком печалі гумором, інколи - сплесками ядучої критики чи гоголівською посмішкою «в усі», певною мірою задержуватістю і спокійною розважливістю.

Сковорода, наслідуючи Сократа, як і стародавній мудрець хотів бути вільним у всьому, не схиляв голови перед глупотою. Проте буквально як філософ нікого не наслідував. Всотував і переосмислював.

Під час поїздки з Г. Вишневським до Угорщини він знайомиться з книжками, яких не було в Україні. Це вже роки самоосвіти. В.Ерн підкреслював його самостійність і тонкий смак у виборі письменників античного світу, теології й представників християнської філософії і наголошував, що вся «наука Сковороди є органічним синтезом Платона з Біблією». О.Єфименко бачить вплив Спінози, дехто - схильність до містицизму, інша група дослідників звужує його науку до виразу: вся його філософія - релігія, і навпаки.

«Думка про Бога, - не можна не погодитися з Д.Чижевським, - навпаки, кликала його (Сковорода. - Н.С.) до вічного, єдиного правдивого блага, усвідомлюючого, усе сповнюючого, і змушувала його скористати з усього знаряддя Божого, щоб змогти протистояти хитростям лжемудрості».

Вольтер вважав: «Філософ, що визнає Бога, володіє безліччю можливостей, тотожних упевненості, в той час як в атеїста залишаються самі сумніви»...

На думку Д.Чижевського, «Біблія та антична філософія - джерела, в яких він (Сковорода. - Н.С.) шукає образного наглядного розкриття правди». «На запитання губернатора Щербініна, чому навчає Біблія, Сковорода відповів: «Пізнати серце людини; поварені книги вчать як задовольнити шлунок, псові як звірей ловити, модні як вбиратися, Біблія ж навчає як облагородити серце людини». З погляду Дмитра Багалія, «для нього (Сковороди. - Н.С.) Біблія це більше навіть, ніж свята книжка, це, можна сказати, єдина книжка пізнання, це сам Бог, що говорить тут до людей живою мовою». Зауважимо, що й тут Сковорода не виявляв однобічності: він не тільки не повстає проти світських книжок, а з пошаною говорить про них: «Я наук не ганьблю, - говорить він, - і хвалю останнє ремесло, одне те негаразд, що на них покладаючи надію, не звертаємо увагу на найвищу науку - про царство Боже в нас». Сковорода підкреслював: «Світські книжки, без сумніву, повні всякої користі та краси. Але коли вони б запитали Біблію: для чого самі перед нею і десятої долі честі та ціни не мають, для чого їй будують вівтарі та храми, і сама не знаю, відповіла б вона. Я складаюся з тих же слів та розмов, що й ви, до того значно гірших та варварських. Але на несмачних водах моєї розмови, мов у верцадлі, боголіпно сяє невидиме, але пресвітліше око Боже, без якого вся користь порожня, а краса мертва». А от ще. «Біблія, - казав він, - вчить тільки богопізнанню, цебто найголовнішому, без чого ніхто не може обійтися. Ось у цьому її універсальний характер, вона потрібна всім разом і кожному зокрема». І зазначав: «Хто багато священних книжок прочитав, у того в серці неста пиха і сластолюбство».

Для пізнання особистості Сковороди, розуміння його світогляду, світосприйняття цінні такі його вирази: «Біблія є наш верховодний друг та ближній, бо веде нас до того, що є єдине найдорочче та найулюбленіше. Вона є заповіт, що залишили для нас прадіди, заповіт, що ховає скарб боговбачання. Боговбачання, віра, страх Божий, премудрість - є одне й те ж. Все щира

премудрість». І далі. «Простіть, друзі мої, мені мою надзвичайну прихильність до цієї книжки (цебто Біблії). Визнаю мою палку пристрасть. Правда, що з дитинства таємна сила приваблює мене до навчальних книжок і я їх більше за всі люблю: вони лікують та веселять моє серце, а Біблію почав читати коло 30 років від народження, але ця найкраща для мене книжка над усіма моїми полубовниціями (цебто іншими любимими книжками) справила перемогу, давши задоволення моїй довгочасній алчбі та жаді хлібом та водою, солодшого меду та сота Божої правди та істини і я почував особливу мою до неї природу».

Цікавою є і така думка мислителя. «Сонце всіх планет і цариця - Біблія - з тайнотворених картин, притч і подобищ склалася. Вся вона ліплена з глини, але в сю глину вдихнутий дух життя і ховається мудрість усього смертного. Відобразити, приєднати, уподобити - означає те саме».

Він критикував деякі її положення, але був при цьому людиною глибоко віруючою. І щоб спокутувати цей свій гріх перед Богом хоч якоюсь мірою і перебрав на себе роль християнського проповідника. *Nemo nisi credit nisi vultens* *.

Кохався в поезії, зокрема Андреаса Гріффіуса та Гофмана фон Гафмансвальдау, вивчав трагедії Каспара фон Лоенштейна, поезії пієтистів**, Еразма Роттердамського («Похвала глупоті»), Яна Амоса Коменського («Велика дидактика», «Відкриті двері до мов», «Материнська школа» та ін.), Йоганна Шефлера, Шнаделя («Острів Фельзенбург, або Чудесні долі кількох мореплавців»), А.Г.Франка, філософські твори, стародавні книжки, перечитував літературу перших століть християнства, ранньої патристики, де Біблія розглядалася з алегорично-символічних позицій. Читав Платона («Гіппій більший», «Філеб», «Держава»), Плутарха («Порівняльні життєписи», «Перикл», «Максим», «Про упередженість Геродота»), Сенеку («Про гнів», «Про короткочасність життя», «Про милосердя», «Про стійкість мудреця», «Про щасливе життя», «Природничонаукові питання», «Медея», «Федра», «Едіп», «Агамненон»), Діонісія Ареопагітського («Ареопагітики»), Арістотеля («Органон», «Метафізика», «Політика», «Економіка»), Епікура («Про богів», «Про кінцеву мету», «Про долю»), Августина («Сповідь»), Аввакума («Життя»), Лукреція («Про природу речей»), Демосфена, Марка Аврелія («До самого себе»), Цицерона («Про оратора», «Про природу богів», «Про державу», «Про закони», «Тускуланські бесіди»), Григорія Великого, Іоанна Златоуста, Климента Александрійського, Максима Сповідника, Філона, Лукіана, Горация («Пісня вікового святого», «Оди», «Сатири», «Послання»), Вергілія («Буколіки», «Георгіки», «Енеїда»), Тацита («Історія», «Аннали», «Літописи»), Теренція («Євнух», «Дівчина з Андроса»), І.Гізеля («Синопис», «Твір на всю філософію», «Філософські аксіоми», «Мир з Богом людині») та ін. Переклав «Книжечку Плутархову про спокій душі» та «Про старість» Цицерона.

Грецькі та римські письменники, Філон та отці церкви, як вважав біограф Сковороди М. Ковалинський, були найулюбленішими. Він знав напам'ять чимало творів Горация, дещо органічно вплелася потім у власні вірші. «О бібліотеко, ти о немногим книги чтами», - підкреслював Сковорода.

* Ніхто не вірує, крім того, хто бажає (лат.)

** Школа, заснована Ф.І.Шпіннером

З 1759 р. він викладає піітику в Харківському колеґіумі. Основним фондом бібліотеки установи була приватна книгозбірня відомого письменника Стефана Яворського (твори «Згода», «Сатир», «Відмова грецьким послам», «Камінь віри»). Можна припустити, що Сковорода читав твори Роджера Бекона («Великий твір», «Новий Органон»), Декарта («Міркування про метод»), Гассенді, Баумейстера, Пурхочія, Пуфендорфа, Вольтера («Філософські листи», «Трактат з метафізики», «Філософський словник»), Діогена, Софокла («Едіп-цар», «Антигона», «Електра»), Флавія, Я. Кохановського та ін. Утім, «не розум від книжок, а книжки від розуму», - наголошував Сковорода.

Період викладання в колеґіумі відзначений твором філософа «Вхідні двері до християнської доброчинності для молодого шляхетства Харківської губернії».

1766 р. - переломний, коли Григорій Савич доходить жорсткого висновку, що «світ - це загорожа для дурнів і балаган пороків». Перед ним постав вибір: бути викладачем у якомусь навчальному закладі чи священнослужителем, одним з багатьох, або (для чого мав світлий розум, ерудицію, талант) шукати безсмертя, слави у віках. Він обрав останнє. Відтоді життя у мандрах. Не мав постійного притулку, хати, сім'ї. Важкий шлях. Але то був його шлях. Сковорода вирізняється на тлі XVIII ст. як неординарна особистість, що кинула виклик ... самому собі. І - перемогла. Перемогло духовне над тілесним. За велінням серця піде Сковорода з торбинкою за плечима, зі своєю подорожньою бібліотекою в одному томі, - Біблією, - відправиться мандрувати тернистими шляхами України. (Згадаймо знаменитого римського сатирика Лукіана, який теж не розлучався з Біблією і Платона, котрий багато подорожував). Чому пішов таким складним шляхом, сповненим труднощів, чому сам себе прирік на страждання? А ось, на наш погляд, і відповідь. «Кожна людина - актор у п'єсі, - писав він, - в якій доля розподілила всі ролі: наш обов'язок зіграти свою роль гідно, якою б вона не була». Григорій Савич вибрав роль мандрівного філософа, в ній ніхто його досі не перевершив, мабуть, уже й не перевершить, при всій повазі до його філософії, так ніхто і не пішов цим шляхом.

Сковорода віддає перевагу простоті нравів, славить радість простого щастя бідняка, зневажає зажерливість багатіїв, хоч і не проймається політикою. Він, по суті, втілює в життя концепцію Сенеки, що людина має шукати щастя не в матеріальних благах, а в собі самому. Втім Сенека, як відомо, діяв усупереч власним словам і накопичив величезні багатства (оцінювалися в 150 млн. крб. золотом). А Сковорода був бідним, як євангельський Лазар. Єдиним багатством Сковороди були його твори. Філософ за 28 років, проведених у мандрах, написав 18 творів і зробив 7 перекладів з латини: «Сад божественних пісень», «Начальная дверь ко християнському добронравію», «Наркис», «Асхань», «Байки харківські», «Буквар світу», «Ікона Алквіадська» («Ізраїльський змії»), «Жена Лотова», «Брань архистратига Михаїла з сатаною», дві проповіді та ін. «Діалог. Ім'я йому - Потоп зміїний» - остання праця Сковороди, в якому відбивається філософська концепція про три світи: макрокосмос, мікркосмос, світ символів, тобто світ людини та створений нею символічний світ Біблії.

Що ж читав, мандруючи? Тепер важко сказати. Книжки, йому, приміром висилали Ковалинський та його дружина, деякі інші знайомі та друзі. До того ж,

Сковорода жив у різних людей, не працюючи в державній установі, не маючи засобів до існування. У «Державі» Платон пише: «Неприродно... щоб мудреці оббивали пороги багатіїв». Отож, ці доброчинники, власне кажучи, меценати, надали Григорію Савичу можливість творити як філософу, як письменнику. То були освічені для свого часу особи, які, звичайно, мали й приватні бібліотеки, й виписували літературу зі столиці, навіть з-за кордону. Зрозуміло, для власних потреб і відповідно до особистих смаків. Отже, коло читання Григорія Савича обмежується. Недоступними стають для нього і нова наукова література, нові праці сучасних йому мислителів, досягнення новітньої філософської думки. Він, фактично, переключається на процес переосмислення набутих раніше знань. Ми не можемо закинути йому у зверхності. Сковорода не вважав себе надлюдною: це не відповідало християнській моралі. Скорше, це було переконання, що самопізнання, самозаглиблення, вивчення свого серця, щодо якого мав свою філософію, приведе його до суцільних істин.

За О.Я.Єфименко, «він сам собі предок: недурно ж він писав свої твори на пасіках і тільки випадково користуючися книжками в деяких книгозбірнях, а маючи при собі невеличку збірку книжок з Біблією на чолі. Тут (а не де-інде) і центр його філософської релігії, і єдине основне джерело для його міркувань».

М.Ф.Сумцов вважає його не першим паростком, а останньою розкішною квіткою старого життя й світогляду українського народу.

Книги філософа не були надруковані за його життя. Взагалі твори Сковороди, розкидані «по людях», збереглися чудом. Деякою мірою це нагадує історію зі спадщиною Арістотеля. Після його смерті вона перейшла до Теофаста, потім - до Нелея. До I ст. н.е. книги пролежали в підземному книгосховищі (друзі Варсави теж переховували його твори, але десь на горищах), потім потрапили до бібліотеки Апеллікона Теоського, що в Афінах. Утім, ці неординарні постаті ми, зрозуміло, не порівнюємо. Через 65 років після смерті Григорія Савича перше видання його творів здійснив у Петербурзі І.Лисенков. Філософські праці Сковороди повним виданням вийшли тільки через 100 років по його смерті у виданні Харківського історико-філологічного товариства. До 250-ліття від дня народження філософа було видано «Григорій Сковорода. Вибрані твори» (В 2 т. - К.: Дніпро, 1972). Український науковий інститут Гарвардського університету, Інститут літератури ім. Т.Г.Шевченка НАН України видав праці Г.С.Сковороди в двох томах (1994) сучасною мовою.

Інтерес до творчості Григорія Савича не меншає. Навпаки. Нові покоління продовжують ламати голови над його закодованою філософією, його творами, що приховують ще чимало таємниць. Він посилав сигнали-думки через віки. І вони були вловлені. Візьмемо, приміром, хоча б симфонію «Григорій Сковорода» геніального Павла Тичини, який писав її протягом 20 років і так само, як і мандрівний філософ, зашифровував свої думки. Один з недавно віднайдених варіантів цього непересічного твору ще жодного разу не був надрукований.

А сама книга життя Григорія Савича Сковороди ще далеко не прочитана. Проте присутність його, першого українського філософа, і досі відчувається, як писала, О.Єфименко, на нашій землі.

Еразм Роттердамський (Герхард Герхард (1468 - 1536)) - один з провідних представників гуманітарної думки XVI ст.

Ян Амос Коменський (Komensky) (1592 - 1670) - чеський письменник, видатний педагог. Фундатор ідеї загального навчання рідною мовою, розробник єдиної шкільної системи.

Йоганн Шефлер (1624 - 1677). Псевдонім - Ангелус Сілезус. Послідовник Якоба Беме. Розглядав світовий діалектичний процес як нескінченний діалог «Я» людини і космічного божественного «Я».

Плутарх (прибл. 45 - бл. 127 до н.е.) - грецький історик і письменник, філософ-мораліст. Походив зі знатної і багаті родини. До наших днів дійшли 154 твори: моральні трактати та історичні біографії.

Платон (428 / 427 - 347 до н.е.) - видатний філософ давньої Еллади. Засновник філософської школи (397), званої під назвою Академії.

Сенека Луцій Анней (бл. 4 до н.е. - 65 н.е.) - філософ і письменник. Народився в Іспанії, вихователь Нерона.

Сократ (469 - 399 до н.е.) - давньогрецький філософ. Син каменяра Софроника, за походженням з афінського дому Алопека.

Арістотель (384 - 322 до н.е.) - найвидатніший з давньогрецьких філософів, учень і супротивник Платона. Мав енциклопедичні знання. Народився в Стагирі. Засновник формально традиційної логіки. Мав власну філософську школу.

Епікур (342 / 341 - 270 / 271 до н.е.) - засновник філософської школи в Афінах, послідовник Демокріта. Прихильник атомістичного матеріалізму. Написав близько 300 праць. До нас дійшли, завдяки Діогену Лаєрцію, три послання Епікура - до Геродота про природу, до Піфокла про небесні явища і до Менекея щодо способу життя.

Діонісій Арсопагітський. Його вчення про Бога надзвичайно вплинуло на філософську думку Візантії та Західної Європи.

Аввакум Петрович (1620 або 1612 - 1682) - засновник старообрядництва, ідеолог розколу в православній церкві, письменник.

Тит Лукрецій Кар (бл. 95 р. - 51) - представник школи Епікура. Антирелігійний мислитель. Розділяв «душу» і дух, або розум. Життя обмежував земним існуванням. Його поема «Про природу речей» - справжня енциклопедія епікуреїзму.

Демосфен (бл. 384 - 322 до н.е.) - афінський оратор. Публіцист. Підняв греків проти македонців. Закінчив життя самогубством, прийнявши отруту.

Григорій Великий Ніський (бл. 335 - прибл. 394) - теолог, філософ-платонік, єпископ м. Ніса. В антропології виходив з органічної єдності людства як певної колективної особистості.

Марк Аврелій (121 - 180 н.е.) - представник пізнього стоїцизму. Римський імператор (з 161 р.) з династії Антонінів. Філософська праця «До самого себе». Автор збірника афоризмів у 12 книгах.

Філон Іудей (бл. 20 до н.е. - прибл. 49 н.е.) - автор численних творів, написаних чудовою класичною грецькою мовою. Робив спробу сумістити Ветхий Завіт з ідеями грецької філософії. Висхідний пункт учення - Бог.

Ориген (185 - 253) - представник александрійської школи.

Квінт Гораций Флакк (65 - 8 до н.е.) - видатний римський поет. Різноманітна тематика творів: соціальні мотиви, любовні й побутові сцени, оди, сатири.

Публій Вергілій Марон (70 - 19 до н.е.) - великий римський

поет. Нар. в с. Анди, що біля Мантуї. Його вірші були надзвичайно популярні. Писалися на домашньому начинні, на стінах, на творах мистецтва, вивісках.

Публій Корнелій Тацит (120 - 55 до н.е.), народився в Умбрії. Один з найталановитіших істориків давнього світу.

Теренцій Публій (бл. 195 - 159 до н.е.) - римський комедіограф.

Марк Туллій Цицерон (106 - 43 до н.е.) - представник еkleктизму, римський оратор, філософ, державний діяч, теоретик риторики, класик латинської філософської і художньої прози.

Роджер Бекон (1214 - 1292) - один з найвідоміших мислителів європейського середньовіччя.

Рене Декарт (1596 - 1650) - французький філософ післяренесансного етапу розвитку західноєвропейської філософії.

П'єр Гассенді (1592 - 1655) - французький філософ-матеріаліст, астроном і математик, пропагував атомістику та етику Епікура, на відміну від нього визнавав створення атома Богом.

Пуфендорф Самуель фон (1632 - 1694) - німецький юрист та історик, представник німецького Просвітництва. Професор Гейдельберзького, Лундського (Швеція) університетів.

Вольтер (Франсуа - Марі Аруе, 1694 - 1778) - видатний французький філософ, драматург, письменник, поет, історик.

Софокл (прибл. 496 - 406 до н.е.) - давньогрецький поет-драматург. Прагнув урівноважити нове й старе, славив могутність вільної людини, застерігав проти порушення «божественних законів».

Ян Кохановський (1530 - 1584) - польський поет, писав латиною і рідною мовою.

Інокентій Гізель (бл. 1600 - 1683) - видатний культурний і суспільний діяч, історик. З 1645 - професор, згодом ректор Києво-Могилянської академії, з 1656 р. - архімандрит Києво-Печерської лаври.

Максим Сповідник - візантійський мислитель VII ст. Автор коментарів до «Арсопагітики» (середньовічна парадигма тексту).

Августин Блаженний Аврелій (354 - 430) - видатний християнський теолог. Представник західної патристики. Його вчення про Бога ґрунтується на неоплатонізмі.

Спіноза Бенедікт (Барух, 1632 - 1677) - нідерландський філософ-матеріаліст, пантеїст. Твори: «Богословсько-політичний трактат» (1670), «Етика» (1677).

Беме Якоб (1575 - 1624) - німецький філософ-пантеїст.

Ерн Володимир Францевич (1881 - 1917) - український дослідник.

Олександра Єфименко (1848 - 1918) - визначний український історик, дослідниця. Автор численних праць, зокрема про Сковороду, Котляревського, Гоголя, Шевченка.

Дмитро Чижевський (1894 - 1977) - видатний культуролог, літературознавець, дослідник слов'янської та української філософії. З Херсонщини. Дослідник елементів містицизму в працях Г.Сковороди. Викладав у Магдебургському, Гарвардському, Гейдельберзькому університетах. Почесний професор Кельнського.

Дмитро Багалій (1857 - 1932) - видатний український історик і громадський діяч. 1906 - 1910 - ректор Харківського університету. Академік АН УРСР (з 1919).

Стефан Яворський (1658 - 1722). З м. Яворів. Український і російський письменник, філософ, церковно-політичний діяч.

1. *Хіждеу А.* Григорій Варсава Сковорода: Ист. критич. очерк. Отрывок первый: общее основное понятие о Сковороде, изъясненное из его собственнаго сознания. С приложением Сковородинскаго Идиотикона // Телескоп. - 1835. - Ч. XXVI, № 5. - С. 1- 42; - № 8. - С. 151 - 178.
2. *Данилевский Г.П.* Украинская старина. - X., 1866. - С. 1 - 96.
3. *Житие Сковороды*, описанное другом его М.И. Ковалинским с предисловием Н.Ф. Сумцова // Киев. старина. - 1886. - № 9. - С. 103 - 150.
4. *Ефименко А.Я.* Философ из народа // Книжка Недели. - 1894. - № 1. - С. 7 - 30.
5. *Эварницкий Д.И.* Украинский поет и философ Сковорода // Детское чтение. - 1900. - № 6.
6. *Эрн В.Ф.* Жизнь и личность Г.С.Сковороды // Вопр. фило-

- софии и психологии. - 1911, кн. СУП. - № 2, март - апрель. - С. 126 - 166.
7. *Багалій Д.І.* Український мандрований філософ Григорій Сковорода. - К.: В-во «Орій» при УКСП «Кобза», 1992. - 472 с.
8. *Чижевський Д.* Нариси з історії філософії на Україні. - К.: Вид-во «Орій» при УКСП «Кобза», 1992. - 230 с.
9. *Петров Н.И.* Первый малороссийский период жизни и научно-филологического развития Г.С.Сковороды // Труды Киев. духовной академии. - 1902. - Т. 2. - № 12.
10. *Полонська-Василенко Н.* Історія України: В 2 т. - К.: Либідь, 1992.
11. *Григорій Сковорода.* Твори: У 2 т. - К.: «Обереги», 1994. - Т. 1, 2.